Gődény Jonatán

BARANGOLÁS BÖHM KÁROLY VILÁGÁBAN

A jelen tanulmány méltatlanul kevés figyelmet kapó filozófusunk, Böhm Károly (1846–1911) gondolataiból, fogalmaiból, megközelítéseiből nyújt ízelítőt a teljesség igénye nélkül. A bemutatás hátterében két fő észrevétel illetve mondanivaló áll. Az egyik, hogy a magyarság is tud komoly szerepet vállalni a filozófia területén, a másik ama sejtésem, miszerint a szubjektív idealizmus talaján tud igazán termékeny lenni, komoly alkotások teremtőjévé, magasrendű célok kijelölőjévé válni. Ha ez valóban így van, úgy gondolom, a magyar értelmiségnek üdvös volna tisztában lennie e szemlélet alapjaival, melynek ismertetéséhez Böhm munkássága remek alapot ad.

TÜNEMÉNY

Böhm Károly a „tünemény" terminust használja, amikor az alannyal szembenálló, de attól nem függetleníthető képzetvilágról értekezik. Noha a „jelenség" vagy a „képzet" kétségtelenül tudományosabb hangzású, helytállóbbnak tartom a „tünemény" kifejezést. Ez utóbbi nem csupán – túlzottan lecsupaszított és indokolatlan mértékben értékmentes – ténymegállapítás, hanem egyúttal alany és tárgy viszonyának hierarchiába rendezését foglalja magában. Amikor kimondjuk: „tünemény", az alany elsőbbségét és fensőbbségét is kimondjuk, egy olyan tudatos „énre" mutatva, amely nem hagyja magát becsapni a képzetek elbűvölő, változékony, sokszor kibogozhatatlannak tűnő, kusza formái által.

A szónak létezik továbbá egy varázslatos – egyfelől a világ csodálatosságra, másfelől a világ megtévesztő voltára mutató – felhangja, ami alkalmas arra, hogy a tudat elé táruló látvány misztikumát egy játékos uralom jegyében megtartsa. Azoknak, akik ódzkodnak az efféle kifejezések használatától, érdemes feltenniük a kérdést, ki lát jobban a valóságra: az, aki a világot annak álomszerű, illuzórikus voltát elvetve próbálja értelmezni, mondván, ez utóbbi nem tartozik a lényeghez, vagy az, aki szerint éppen ezt elfogadva és felvállalva lehet helyesen és igazán komolyan viszonyulni a világhoz? Nemcsak az szokott probléma lenni ugyanis, hogy sokszor nem úgy látjuk a világot, ahogyan van, hanem az is, hogy önmagunktól elkülönültként, saját léttel bíróként, nehéz és megmásíthatatlan valóságként értékeljük, s e vélekedésünket feloldhatatlan tényként könyveljük el. A „tünemény" szónak van egy olyan gyakorlati haszna, hogy kimondóját nem engedi túlzottan hozzáragadni mindahhoz, amit megismerése tárgyává tesz, ily módon könnyedebbé, levegősebbé teszi a szemlélődő világhoz való viszonyát.

VALÓ ÉS KELLŐ

Böhm filozófiájában nemcsak azon van a hangsúly, „hogyan van, ami van", hanem azon is, „ho-

gyan lehet". Másképp megfogalmazva a világ alakítása, művelése, az abban való teremtés legalább olyan fontos számára, mint a konkrét valóság pontos megismerése. Az emberi érés egy bizonyos pontján az objektív igazság befogadása kiegészül a szubjektív áthatás képességével. Az embernek – anélkül, hogy megtagadná az objektív igazságokat – egyre inkább az ad támaszt, amit ő maga hoz létre. A tények, noha fontosak, csak egyik oldalát képezik a valóságnak, amit kiegészít a másik oldal, annak a „művésznek" az alkotásai, akinek életét immár nem a „van" statikussága, hanem a „lehet" bizalomteli akarása hatja át.

A megvalósítás eme aktusának érthetőségét nagyban gátolhatja a mai ember tudatának modern-posztmodern szemléletmódba való beleragadása. Az az ember, aki minden nap azzal a tudatossága hátterében folyamatosan jelenlévő gondolattal kel fel, hogy porszem a végtelen világegyetemben, aminek alakításába nem tud érdemben beleszólni, a megvalósításra legfeljebb valamiféle fizikai, esetleg lelki munka eredményeként képes tekinteni. Böhmnél másról van szó. Az ember saját világa középpontjában áll, ezért a „nagy" világegyetemmel szembeni tehetetlensége voltaképpen illúzió. Alkotásainak pedig nem a tőle független valóságban való relatív maradandóság ad értéket, hanem az autonóm teremtő tett, amin keresztül a tapasztaló számára a valóság egy új, az „énnel" harmonizálóbb dimenziója tör be. A fizikai ténykedés ennek csupán kísérőjelensége, ami ennél fontosabb, az a szemléleti átalakítás, az értékek és jelenségek benső átértékelése és a dolgokhoz való viszony megváltoztatása. Mindez a külvilággal való egység szorosabbá, bensőségesebbé válásával jár együtt. Az alkotás mágikus aktusa nem más, mint alany és tárgy *egyesítése* (vagy, ahogy néhol fogalmaz: „ölelése"), ami képes feloldani azt a békétlen és kilátástalan állapotot, amit a tőlünk független külvilág képzete ébreszt sokunkban.

ÖNTÉT

Az „öntét", mely rendszerének központi eleme, Böhm szerint is kissé szerencsétlen fogalom.[1] Ahogy írja, e kifejezés arra figyelmezteti az olvasót, hogy *„a valóság nem keletkezik, hanem van"*.[2] Ezzel összefüggésben áll határozott „metafizika"-kritikája, amely meglátásom szerint nem annyira a metafizika mint olyan tagadására irányul, hanem arra, hogy ne keressük a „túlnanit", a „mögöttest" ott, ahol az értelmetlen, vagy pontosabban szólva, aminek révén nem közelebb, hanem éppen hogy távolabb jutunk a valóságtól. Böhm, ha valamit mindvégig következetesen képvisel, az a közvetlen öntételezés hangsúlyozása egy „énen" kívülálló vagy azt állítólagosan felülmúló absztraktummal szemben. A világot – ha többnyire tudattalanul is – az „én" teremti, így az objektív tárgyi valóság éppúgy saját maga, mint alanyi volta, csak egy másik, „kivetített" formában. A valóság az „én" valósága, ezért filozófiájának célja annak az eleve adott tényszerűségnek a megértése, kristálytiszta látása, amit – mind tárgyként, mind alanyként – „önmagunknak" nevezünk. Az olyan meghatározhatatlan képzetek kreálása, amelyek révén ilyen vagy olyan úton meg- és elkerüljük mindezt, kiküszöbölendőek a szemléletből.[3]

Az „öntét" fogalmát az *„én vagyok"* gondolatának nyomatékosítására és kiterjesztésére hozta létre, hogy figyelmünk arra irányuljon: az „én

[1] *„(…) elismerem nyelvi szokatlanságát, de jobbat a gondolat kifejezésére nem találtam"*. Böhm Károly: *Az ember és világa. A szellem élete*. Hága, 2004, Mikes International, XIII. o.

[2] Uo.

van", vagy másképp kifejezve, hogy minden, *„ami van, az az én"*. Minthogy az „én" nélkül bárminek a létéről értelmetlen beszélni, adódik a kézenfekvő következtetés, mely szerint az „énnek" kell a filozófia középpontjában állnia. Az „én" – ellentétben a legtöbb filozófiailag megalkotott fogalommal – ténylegesen létezik, pozitívan igazolható, sőt, ez az, ami minden igazolhatóság, ítélet, megállapítás legalapvetőbb kritériuma.[4]

NEMZETI KÉRDÉS

Magyarország e kiemelkedő filozófusa kapcsán érdemes kitérni a nemzeti kérdés jelentőségének vizsgálatára. Böhm tudatosan magyarul szólt a magyarokhoz, magyarként, ez feljegyzései és erőteljes küldetéstudata alapján hamar nyilvánvalóvá válik.[5] Talán több ez a nemzethez való szentimentális vonzódásnál vagy egy a korunkban legtöbbek számára idejétmúltnak ható ragaszkodásnál. Ami Böhmöt többek között érdemessé teszi arra, hogy foglalkozzunk vele, az magyarsága, a kérdésfelvetések miénkhez hasonló pozícióból való megtétele miatt. A befogadóval többnyire azonos helyre, kultúrába, rasszba, nyelvbe, történelembe, lelkületbe született gondolkodók esetenként (nem állítjuk, hogy mindig) jobban rávilágíthatnak a Magyarországon élő ember céljára, a világhoz való viszonyulásának mikéntjére vagy a világ megértésének sajátos módjára. E tényt nem volna érdemes figyelmen kívül hagyni, főként akkor, ha olyan volumenű filozófusunkról esik szó, mint Böhm Károly. Ha a játék kedvéért el is fogadnánk, hogy Böhm népszerű elődeihez és kortársaihoz képest semmi újat vagy kiemelkedőt nem tudott nyújtani – ami persze koránt sincs így –, akkor is előttünk állna az a tény, hogy megfogalmazásai, fogalmai, levezetései révén az őt tanulmányozó magyar embereket eredményesebben tudja rávezetni a szubjektív idealizmus által képviseltekre, ami már pusztán abból is adódik, hogy esetében a fordítással mindig együtt járó torzítás veszélye nem fenyeget. Ezért általános elhanyagoltsága egy ilyen indok meglétével sem lenne igazolt. Emellett, lévén, hogy bizonyos fokig Kant követője, értelmezője és bemutatója, azok számára is hasznos lenne a tanulmányozása, akik ilyen-olyan okokból nem különösebben érdekelődnek a magyarországi szerzők produktumai iránt.

Úgy gondolom, itt az ideje, hogy felszámoljuk magunkban túlzott ódzkodásunkat mindattól, ami hazai és jó értelemben egyedi, illetve már-már beteges és kritikátlan lelkesedésün-

---

[3] [Az előző oldalhoz] *„(…) a mi filozófiánk szerint tudományos kérdés soha sem lehet az: »miképpen eredt a lét«, hanem mindig csak az: »mi az alkata«, »mit cselekszik« s »mi a célja«? Ezt pedig nem oly szempontból vizsgáljuk, mintha a tőlünk független valóságról volna szó, hanem mindig azon szempontból: »milyennek jelentkezik nekünk a valóság«, eltekintve attól, hogy a valóság ismeretünktől függetlenül micsoda."* Uo.

[4] *„[A] kép csak az öntudat számára kép, mert csak az öntudat jelzi magától különbözőnek, másnak és így képnek s általában valaminek". „Vedd el az öntudat tiszta szemét, mely e másra pillant, s a más örök homályba süllyed, és nem létezik többé!"* Uo. 70. o. *„Az egyetlen közvetlenül világos és biztos ismeret csak az én önmegragadásából nyerhető, mert közvetlenül csakis ezt éljük."* Uo. 14. o.

[5] Vö. sokat idézett kijelentésével: *„Teljesen a filozófiának szentelem magam. De látom, hogy ez a mező végtelen, ahol már a leghatalmasabb erők küzdöttek, amelyek előtt az én erőm porba süllyed. És úgy szeretnék én nagyot alkotni. Dolgozni akarok; legyen Magyarországnak is egy önálló filozófiai rendszere, amely eddig még hiányzott. Ó, ezek a tervek, amelyek olykor-olykor lelkem előtt felmerülnek, oly csábítóak, oly hatalmasok, hogy nem vagyok képes nekik ellenállni. Kell nekem Magyarországon a filozófiáját új útra terelni, új korszakba kell lépnie általam, legyen ára bármi drága, vagy meg kell halnom."* Idézi Bartók György: *Böhm Károly*. Hága, 2003, Mikes International, 4. o.

ket mindaz iránt, ami idegen földekről érkezik hozzánk. A tudatos élet megköveteli, hogy máshonnan kézből kapott termékeket önálló alkotásokkal egészítsük ki. Ez a fajta hozzáállás saját kiteljesedésünkhöz éppúgy elengedhetetlen, mint Böhm rendszerének és elszántságának megértéséhez.

A hedonizmus és az utilitarizmus bírálata

Böhm komoly fricskával illeti azon 19. és 20. században felkapott irányzatok képviselőit, akik a gyönyör- vagy haszonelvet teszik az emberi élet legfőbb mozgatójává. Nem tagadja létüket, de szerepüket jelentősen átértékeli, a gyermek- és ifjúkorral megfeleltetve azokat. Ezek az elvek a nem kellően kimunkált személyiség mozgatói, és ezért meghaladandó, felülmúlandó állapotok. Így fordulhat elő, hogy míg a minden emberi tettet a testi kielégülésre visszavezető Freudnál a gyönyör univerzális motiváció, addig Böhm univerzumának csupán egyik alacsony szintet elfoglaló eleme. Sokat elárul korunk társadalmainak állapotáról az a tény, hogy inkább az ember leegyszerűsített és lebutított freudi modelljét (vagy az ahhoz hasonló színvonalúakat) fogadták be a valóság jóval több elemét magába foglaló, komplexebb böhmi modellel szemben.

A korban úgy vélték – és ma is ez a fősodratú vélemény –, hogy az említett megközelítések forradalmi felismerések, amelyek kaput nyitnak az emberi szabadságra és szempontokat adnak a közösségek harmonikus működtetéséhez. Holott a böhmi felfogás szerint valójában annyi történt, hogy a hierarchia legfelső fokán elhelyezkedő idealisztikus beállítódású, öntudatos „ént" kivonták a képletből, s nélküle konstruáltak rendszert. Valóban furcsán értelmezett szabadság az, ahol az élvezeti és használati tárgyaktól való függés bilincsel meg minden emberi tevékenységet. Továbbá feltehető a kérdés, megteremthető-e egy ideális társadalom illetve van-e értelme egyáltalán ideális államról beszélni ott, ahol a tagok, akikkel kezdeni akarunk valamit, kivétel nélkül a legprimitívebb szükségletek mozgatottjai?

Böhmnél a haszon vagy az élv teret kap ugyan az emberi életben, de elveszítik kitüntetettségüket: az „én" számára ezek járulékok, amiken túl kell lépni, illetve amikkel a megszokotthoz képest egy megfordított viszonyt szükséges kialakítani. Ezzel áll összefüggésben boldogság-értelmezése, amely nem annyira annak kergetésével érhető el, mint inkább annak az áldozatos munkának köszönhetően, amely legbenső „önmagunk" mindentől függetlenül is fennálló, gyémánt tiszta értékességének szemlélésében összegezhető. Az itt tapasztalt abszolút érték szépségét tükrözi a sokak által akart, de csak kevesek által helyesen megközelített boldogság.

Nemesség, uralom

Úgy gondolom, Böhm Károly bizonyos valóságértelmezésekkel szembeni bizalmatlansága nem magyarázható könnyelműen a kálvinista nyakasság – némelyeknél valóban paródiába hajló – jelenségével. Nem pusztán akaratosság és hajlíthatatlan csökönyösség mondathat olyan gondolatokat az emberrel, hogy *„[s]okkal erősebb önérzetem van, semhogy azt imádjam, aki az én alkotásom"*,[6] s nem csak a más szempontok irányába süket öntörvényűség jelentheti ki, hogy *„[a]z én tanomban a rejtőző félénk teremtés – úrrá lett, a láthatatlan – vaskos és izmos valósággá, a kiterjedés nélküli absztrakció – életteljes hatalommá."*[7] Az én-központú

[6] Uo. xiii. o.

[7] Uo. xiv. o.

létszemlélet felvállalása azzal is együtt jár, hogy az ember nem kertel saját pozíciójának kivételességét és magasztosságát illetően, még akkor sem, ha ez egyesek szemében a gőgösség vagy a nagyravágyás visszataszító képzeteit ébresztik. Lehetséges, ugyanakkor fölösleges szerénykedni egy olyan világban, ahol minden egyes jelenség az „énre" – vagy, hogy ne fogalmazzunk mindig elvontan: „rám" – vonatkoztatva nyeri el értelmét. Böhm szemléletében az alany királyi megtiszteltetésben érezheti magát, mivel a mindenség figyelme egyedül rá irányul.



Böhm Károly (1846–1911)

Erőről, uralomról, hatalomról szólni egy filozófiai rendszerben, főleg a második világháborút követő időszakban, nem éppen kifizetődő. Egyesek indokolatlan félelemből vagy félreértésből, mások szándékos torzítással élve olyan jelentéseket társítottak és társítanak e fogalmakhoz, amik eredetileg nem tartoztak hozzájuk.[8] (Ez is ama okokhoz tartozhat, amik miatt nem szívesen foglalkoznak vele.) Az elnyomás, a kivételezés, a megtévesztés, a brutalitás képzetei szinte összeforrtak az uralom ideájával, ami miatt a legtöbbek számára teljesen elfedetté vált annak valódi értelme és értéke. Az arisztokrácia, azaz a „legjobbak uralma" elvének helyes bemutatása minden iskola, család, vallás és média elsőleges feladata lenne, ami amellett, hogy egészségesebb társadalmi viszonyokat eredményezne, a bennünk lévő „legjobb" uralmának fontosságára is rávezetne. Böhmnél ugyanis a nemesség elsősorban ilyen értelemben vetődik fel. Az öntudatos „én" felismeri illetve megvalósítja tárgyi világgal szembeni fensőbbségét annak érdekében, hogy az uralatlan ösztönvilág okozta – egyéni vagy társadalmi – zavarokat felszámolja. Ennek elengedhetetlen szükségességét kár volna tagadni. Ahogy a görögök mondanák, az egyetemes zavarmentesség *(ataraxia)* érdekében a „legjobbat" kell felkutatni, és értelemszerűen mindenek felé helyezni. Nos, Böhm szerint e „legjobb" maga az „én", pontosabban szólva az „énség" legmagasabb foka, amely már mentes a lehatárolt individualitás korlátaitól és hiányosságaitól.

A nemességhez az is hozzátartozik, hogy az ember bizonyos filozófiai nézetekkel nem azonosul, még ha azok az értelem számára egyébként koherensnek is tűnnek. Ez nem önkényből adódik, hanem a vizsgáló elé táruló eszme természetéből. Bizonyítások tömkelege sem tudná a böhmi embertípust például a naiv realizmus lelkes hívévé tenni. Egy ilyen igazságot ugyanis képtelen lenne őszintén igenelni. A filozófia értelmetlen munkálkodás ott, ahol az abszolút „én" „kiválóságát", „előkelőségét", „arisztokratizmusát", „istentől való királyi voltát", „büszkeségét", „méltóság teljességét", „hatalommal teli és a dicső voltát" megsemmisíti a materialista tudat anyagba zárt üressége.[9] Vannak, akik számára nincs

[8] Molnár Tamás például komoly kritikával illette Theodor Adornót, amiért tekintélyelvűséggel kapcsolatos fejtegetéseiben nem volt hajlandó figyelembe venni az autoritás pozitívumait. Vö. A frankfurti iskola. In Molnár Tamás: *Az autoritás és ellenségei*. Budapest, 2002, Kairosz, 149–152. o.

[9] Vö. Böhm Károly: *Az ember és világa. Axiológia vagy értéktan*. Hága, 2006, Mikes International, 106. o.

értelme egy olyan valóságnak, mely a Böhmre jellemző *egészségesen* önző hozzáállást nélkülözi. És valóban, nem sok védelmet ér az az „igazság", ahol a földi lét általános kötelékeit feloldó szabad „önmagamság" nem kap szinte semmilyen figyelmet.

TUDATOSSÁG

Freuddal és a „tudattalan hatalmának" köztudatba vitelével olyan soha korábban nem tapasztalt korszak kezdődött az emberiség történelmében, amelyben az ember saját sorsa felőli bizonyossága alapjaiban vált megkérdőjelezetté. Freud és követői szerint az ember tudatos „énje" úgy viszonyul a tudat egészéhez, ahogy a jéghegy vízből kiemelkedő apró csúcsa a jéghegy egészéhez. E szemléletmód nem azért álságos, mert felismeri a tudattalan betüremkedését és – kóros esetekben – hatalomátvételét, hanem azért, mert ezt tekinti az ember tulajdonképpeni állapotának. A sötét káoszban sodródó parányi öntudat képe minden, csak nem megnyugtató – sem az elmélet kidolgozójának motivációja, sem annak elfogadója tekintetében, hiszen kérdéses, hogy ha így is tapasztalja, mi okból nem akarja feloldani e csúfos állapotot. Böhm mindezt kategorikusan visszautasítja. Ahogy az ösztönökre, úgy a tudattalan valóságára sem tekinthetünk úgy, mint amik az emberi cselekedetek fő meghatározói. A szemlélet tisztázatlan foltjait, az ember által meghatározatlan erők jelenlétét Böhm „salaknak" nevezi, aminek *eltávolítását* és nem elfogadását tűzi ki célul.

A böhmi fejtegetések kiindulópontja mindig a tudatosság, céljuk pedig egy még fokozottabb tudatosság, melyben a tudattalannak csak járulékos szerepe lehet. Nem annyira központi, inkább az öntudat útjába álló szükséges, ám legyőzendő akadályként kell rá tekinteni. Érdemes megfigyelni, hogy ennek érzékeltetésére többször a fény egyetemes szimbólumát használja: *„Az abszolút Énben a szabatosságon kívül a világosság is abszolút." „Az intelligencia, minél magasabb reflexiófokra emelkedett, annál tisztább és fényesebb az öntudata s annál nagyobb a szabadsága."*[10] A fény szerepe itt nemcsak arra alkalmas, hogy érthetőbbé tegye mondanivalóját, hanem arra is, hogy rámutasson a tudat voltaképpeni természetére, amely úgy semmisíti meg az emberben jelenlévő homályt, mint a reggeli napfény az éj sötétjét. A tudatosság: fényesség. Az ember pedig eme örök fényesség képviselője éppen azzal a tudattalan sötétséggel szemben, ami a reklámok és filmek szemfényvesztő világában egyre erősebben ránehezedik az ébredezni kívánó tudatra.

ÖSSZEGZÉS

Csak néhány fontosabb elemet mutattam be Böhm Károly rendszeréből. Itt nem annyira az volt lényeges, hogyan jutott a fent említett konklúzióira, hanem hogy mik voltak azok a fő mozgatók és alaptételek, amikre életművét felépítette. Mindez számunkra azért is érdekes, mert amit képvisel, kísértetiesen hasonló ahhoz, ami a tradicionális jobboldaliságnak is sajátja. Az önuralom, a nemesség, a szellemi hatalom, a tudatosság, az egység, a középpontiság, a világ sajátunkként való szemlélete illetve minőségi áthatása olyan szempontok és célok, amik nélkülözhetetlenek a társadalmi-politikai színtéren való eredményes működéshez. Böhm azzal, hogy kivételeset alkotott a filozófia területén, egyszersmind felmutatta azokat a kapaszkodókat, amik mentén jobboldaliságunkat árnyaltabban és következetesebben élhetjük meg.

[10] Uo. 110. o.